

Тургунбаев Е.¹, Суюндикова М.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: makpal1226@mail.ru

**СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ
АРХЕОЛОГИЯ ЕСКЕРТКІШТЕРІН
МУЗЕЙЛЕНДІРУ
(Сығанақ, Жанкент қалашықтары бойынша)**

Мақалада 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бастау алып, бүгінгі күнге дейін кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқан, дүние жүзі мұраларының алдын ала тізіміндегі, республикалық маңызы бар, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында құрылған Қасиетті Қазақстан, яғни Қазақстанның жалпы халықтық маңызы бар қасиетті жерлері тізіміне енгізілген нысандардың бірі Қызылорда облысындағы ортағасырлық Сығанақ, Жанкент қалашықтарының тарихы, ондағы археологиялық қазба зерттеу жұмыстары, музейлендіруге байланысты атқарылып жатқан жұмыстар барысы қарастырылады. Археологиялық ескерткіштерді ұзақ әрі жоғарғы деңгейде сақтаудың бірден бір жолы музеефикация болып табылады. Археологиялық мұраларды музеефикациялау негізінен туризм саласын дамытып, археологиялық нысандарды жаңа қырынан түрлендіріп қазіргі қоғамға сай пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда археология ескерткішін пайдалану тек қазба зерттеу барысында ғана емес, білім беру, мәдени және туризмді дамыту мақсатында да қолдануға болатындығын түсіндіреді. Сонымен қатар келешекте осы атқарылатын жұмыстардан күтілетін нәтижелерге тоқталатын боламыз.

Түйін сөздер: Қызылорда облысы, Сығанақ, Жанкент қалашықтары, тарихи-мәдени мұралар, музейлендіру, археология, туризм.

Turgunbayev Ye.¹, Suyundikova M.²

¹candidat historical science, ass. prof., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²researcher at the Institute of archaeology, A.H. Margulan, Kazakhstan, Almaty, e-mail: makpal1226@mail.ru

**The Museumification of Archaeological Monuments
of the Lower Reaches of the Syr Darya
(Town Syganak, Zhankent)**

The article deals with the history of medieval settlements Syganak, Zhankent in Kyzylorda region, archaeological excavations in them and the course of work related to musealization. Since 2004, the program «Madeni Mura» and to this day on the monuments of comprehensive research. The monuments were included in the preliminary list of world heritage, as well as in the list of sacred monuments of Kazakhstan of national importance, created within the framework of the program article of the head of state N.A. Nazarbayev «View to the future: modernization of public consciousness», these objects are one of the sacred places of national importance of Kazakhstan. One of the ways of long and high preservation of archaeological monuments is museumification. Museumification of archaeological heritage allows mainly to develop the tourism sector, transform archaeological sites from a new side and use in accordance with modern society. Currently, the use of the archaeological monument can be used not only in

the process of excavation, but also for the development of education, culture and tourism. And we will consider all these expected results in this work.

Key words: Kyzylorda region, Syganak settlement, Zhankent, historical and cultural heritage, museumification, archeology, tourism.

Тургунбаев Е.¹, Суюндикова М.²

¹кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: turgunbaev_63@mail.ru

²научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: makpal1226@mail.ru

Музеефикация памятников археологии Нижнего течения Сырдарьи (по городищам Сыганак, Жанкент)

В статье рассматривается история средневековых городищ Сыганак, Жанкент в Кызылординской области, археологические раскопки в них и ход работ, связанных с музеизацией. Начиная с 2004 года в рамках программы «Мәдени мұра» и до сегодняшнего дня на памятниках проводятся комплексные исследования. Памятники вошли в предварительный список всемирного наследия, а также в список памятников Священный Казахстан республиканского значения, созданный в рамках программной статьи бывшего главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», эти объекты являются одним из священных мест всенародного значения Казахстана. Одним из способов длительного и высокого сохранения археологических памятников является музеефикация. Музеефикация археологического наследия позволяет в основном развивать сферу туризма, преобразовать археологические объекты с новой стороны и использовать в соответствии с современным обществом. В настоящее время использование памятника археологии может быть использовано не только в процессе раскопок, но и в целях развития образования, культуры и туризма. В статье рассматриваются все эти ожидаемые результаты этой работы.

Ключевые слова: Кызылординская область, городища Сыганак, Жанкент, историко-культурное наследие, музеефикация, археология, туризм.

Кіріспе

Алаштың анасына баланған Қызылорда өлкесі тарихи мәдени мұраға өте бай аймақ. Адамзаттың қалыптасу тарихындағы ежелгі неолиттік тұрақтар, сақ дәуірінің ескерткіштері Шірік рабат, Бәбіш Молла сынды қалашықтар, Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері, Сыганак, Жанкент, Жент, Сортөбе, Асанас және т.с.с археологиялық ескерткіштер жетерлік. Бүгінгі күні Қызылорда облысы бойынша мемлекеттік тізімге алынған 127 археологиялық ескерткіш бар. Өлкедегі алғашқы археологиялық зерттеулер ХІХ ғасырдан басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда. Көптеген әдебиеттерде археология ескерткіштері деген ұғымды жан-жақты түсіндіретін анықтамалар жетерлік. Еліміздегі тарихи-мәдени мұра нысандарын анықтау, есепке алу, зерттеу, сақтау, қалпына келтіру, пайдалану насихаттау шаралары Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 2 шілдедегі «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы және одан туындайтын қағидалар арқылы жүзеге асатыны баршамызға белгілі. Аталмыш Заң мен ережелерде археологиялық ескерткіш

ұғымын барлық жылжитын және жылжымайтын ескерткіштерді қоса алғанда, өткен дәуірлердегі адамдардың өмір сүру іздері, оларға қатысы бар археологиялық олжалар, оның ішінде ежелгі қалалар мен қалашықтар мәдени қабаттар, тұрақтар, бекіністер, өндіріс құрылыстарының қалдықтары, арықтар, арналар тас мүсіндер, жартастағы бейнелер, қорғандар, қорымдар және өзге де жерлеу орындары, діни жоралар жасалған орындар т.с.с ашып түсіндіреді (<http://adilet.zan.kz/>).

Мұндай археологиялық нысандарды сақтаудың бірден бір жолы оларды музейлендіру болып табылады, яғни ашық аспан астында музей құру. Өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап зерттеушілер археологиялық ескерткіштерді қорғау мен сақтауды, қажет ететін мәдени мұраның бір бөлігі ретінде қабылдады. Музей қызметіндегі басым бағыттарының бірі археология ескерткіштерін сақтау болып табылады. Соңғы жылдары ашық аспан астындағы музейге айналған бірнеше археологиялық ескерткіштер зерттелуде. Елімізде археологиялық ескерткіштерімізді зерттеп, оларды республикалық, халықаралық деңгейде насихаттап, таныту бағытында біршама жұмыстар

атқарылуда. Мақаламызда 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бастау алып, бүгінгі күнге дейін кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқан, дүние жүзі мұраларының алдын ала тізіміндегі, республикалық маңызы бар, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында құрылған Қасиетті Қазақстан, яғни Қазақстанның жалпы халықтық маңызы бар қасиетті жерлері тізіміне енгізілген нысандардың бірі Сығанақ және Жанкент қалашықтарын ашық аспан астындағы музейге айналдыру бағытында атқарылып жатқан шараларға тоқталмақпыз (Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары, 2017).

Методология

Қазақ жерінде қалыптасқан мәдениеттердің гүлденуіне үлес қосқан ескерткіштердің бірі Қызылорда облысындағы ортағасырлық Сығанақ және Жанкент қалашықтарын ашық аспан астындағы музейлерге айналдыру мәселелерін орындау барысында музейлендіруге қатысты зерттеу әдістері мен тәсілдері қолданылды. Археологиялық ескерткіштерді сақтау, қалпына келтіру және экспозициялық интерпретациялау әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар бұл нысандарды сақтауда Қызылорда облысының атмосфералық жағдайы ескерілді.

Сығанақ қалашығы

Сыр өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштердің ішінде Сығанақ қаласының алар орны ерекше. Өз кезегінде қыпшақтардың (XI-XII ғғ.), одан соң Ақ Орданың (XIII-XIV ғғ.), Қазақ хандығының (XVI ғ.) астанасы болған атақты қалалардың бірі Сығанақ қаласы. Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы Сунақ ата елді мекенінен солтүстік батысқа қарай 2 шақырымда орналасқан.

Сығанақ қалашығы туралы алғашқы деректер X ғасырдағы атақты араб жағрафиятанушы, ғалым Ал-Идири Сиырдария бойындағы ғұн қалаларының көптігін жаза келіп, олардың ішіндегі «Сауран, Сүткент, Сығанақ қалаларын ірі қалалар еді. Ал Сығанақ нағыз сауданың қайнаған ортасы», деп ерекше көрсетеді.

Ал, XI ғасырда қаланың Сығанақ деген аты атақты ғұлама түркі тілінің маманы ғалым Махмут Қашқаридың «Түркі тілінің сөздігі» деген еңбегінде жазылған (М. Қашқари, 1993).

Сығанақ қаласы XI ғасырдың екінші жартысында қыпшақтардың Сыр бойына келуіне

байланысты олардың орталық қаласына айналды. Жазба деректердің мәліметтері бойынша, аймаққа қыпшақтардың келуіне байланысты мұндағы оғыздар оңтүстік-батысқа қарай жылжып кетеді. Ал Сырдың орта және төменгі ағысына Қыпшақ хандығы орналасады. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласы «аймақтың солтүстік жағындағы жер жәннатының шеті» деп сипаттайды (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, 1976).

1867 жылы орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша зерттеуші П.И. Лерхті Түркістан аймағындағы ортағасырлық қалаларды қарап шығуға жібереді. Ғалым қалада болып, оның қай жерде орналасқаны туралы ақпарат береді. 1899 жылы Түркістан өлкетану бөлімінің меңгерушісі В.А. Каллаур қалаға барлау жұмысын жүргізіп, оның топографиясын сипаттап және қаланың шығыс жағындағы қақпасының алдындағы 100 м жердегі мешіттің жобасын қағазға түсіреді. 1906 жылы қаланы белгілі зерттеуші И.А. Кастанье қарап шығады. 1927 жылы Ресей ғылым академиясының жанындағы материалдық мәдениет институтының тапсырысы бойынша Сығанақ қаласын А.Ю. Якубовский біршама тыңғылықты қарап шығады. Ол қаланың топографиялық жағына көңіл бөліп, қалашық жанындағы сақталған ғимараттардың суретін түсіріп алып, қала туралы үлкен ғылыми мақала жариялайды.

1947 жылы ОҚАЭ-ның жетекшісі А.А. Бернштам қаланың топографиялық жобасын түсірсе, 50-ші жылдары ОҚАЭ-ның жетекшісі Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер археологиялық барлау жұмыстарын жүргізген.

XX ғасырдың 70-ші жылдары қалаға ОҚАЭ-ның Отырар археологиялық экспедициясының меңгерушісі К.А. Ақышев пен К.М. Байпақов Сығанақ қаласы топографиялық жағынан ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласынан кейінгі атақты екінші қала деген анықтама береді.

2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САЭ) жүргізген кешенді зерттеу жұмыстары бүгінгі күнге дейін жалғасын табауда. Жетекшісі С. Жолдасбаев (С.Ж. Жолдасбаев, 2010). Жүргізілген зерттеу жұмыстары үш кезеңге бөлінген:

1-ші кезеңде, яғни 2003-2007 жылдары жүргізілген зерттеу нәтижесінде қаланың солтүстік-батыс жағындағы рабаттан төрт бөлмелі

бір кесене, шығыс бөлігінен бөлме мен мешіт медресе ашылды.

2008-2013 жылдары Сығанақ қаласы мен оның шаруашылық аймағының суландыру жүйелерін зерттеу мақсатында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар, қаланың орталық алаңынан төрткұлақты ғимарат ашылып, қаланың сыртқы қамалының жобасын анықтаған.

2014-2017 жылдары Сығанақ қаласының солтүстік бекініс қақпасын ашу және қала кіреберісіндегі алаңға және қаланың шығыс қақпасына археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді (С.Ж. Жолдасбаев, 2016).

Ал, 2018 жылы Археологиялық қазба ба-рысында анықталған ғимараттарға музейефикация, консервация, қайтажаңғырту (реставрация) жұмыстарын 2010 жылдан бері ҚР

Мәдениет және спорт министрлігінің «Тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қайта құру, салу тапсырмасы бойынша Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорнының Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалы жүргізуде. 2004-2005 жылдары жүргізілген қазба-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жоғарғы бөлігі сақталмаған ғимарат ашылған болатын. Алғашында зерттеушілер бұл ғимаратты орталық мешіт-медресе десе, кейін, ғимарат 1927 жылы А. Якубовскийдің суретке түсіріп сипаттаған мешіт ханака екендігі анықталды. 2010 жылы ханака мешітіне А. Якубовский түсірген сурет негізінде қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (1-сурет). Сонымен қатар, қаланың оңтүстік қақпасына қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді (2-сурет).

1-сурет

2-сурет

Ал, 2012 жылы 2009 жылы анықталған сақталуы нашар ХІҮ ғасырға мерзімделетін мешіттің архитектуралық өлшемдері алынса, 2015-2016 жылдары зерттеу жұмыстары қаланың оңтүстік бөлігінде жүргізілді. 2017 жылы қазба жұмыстары Сығанақ қалашығының шығыс бөлігінде жүргізілді.

2018 жылы зерттеу жұмыстары 2017 жылғы жүргізілген қазба тереңдетіліп көшеге қарай және 2016 жылғы қазба арасы қосылды. Орталық көше қақпадан 35-40 метр шамасында тазартылып қазылды.

Алдағы уақытта қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу мақсатында 2018 жылғы қазба жанындағы үй жай құрылыстарын анықтап, сонымен қатар орталық көшенің екі жағына қазба жүргізу жоспарланып отыр.

Қайта қалпына келтіру жұмыстары Л.С. Бейсембаева, бас архитектор Н.Х. Иманжанов жетекшілігімен жүзеге асуда. Атқарылған жұмыстардың қорытындысы жайлы есептер Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының архивінде сақталуда (Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының қоры).

2010 жылы Қазақстан Республикасының Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы 1992 жылғы №1488-ХІІ Заңына сәйкес Сығанақ қаласының қорғау аймағының жобасын Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалы тарапынан белгіленді. Кейін, 2013 жылы Қызылорда облысының мәслихатымен бекітіліп, 2018 жылы қалашықтың аумағы қоршалып, инфрақұрылымы толық жасакталды. Сондай-ақ, қаланың мәдениеті мен тарихын сипаттайтын «SYGANAQ» стелласы орнатылды. Стеланың биіктігі 8 метр, тұтас граниттен қашалып жасалған. Авторы: Қ. Сатыбалдин. Қаланың кіре-беріс қақпасының алдына жаңартылған қорғау тақтасы, толық ақпарат алу үшін «QR-код» тақтайшасы және ақпараттық стенд орнатылды.

2018 жылдың қараша айынан бастап www.kuzylorda-pamyatniki.kz ресми сайтында Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің интерактивті картасы арқылы Сығанақ қалашығының 3 D форматындағы бейнесімен танысуға болады (Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеме қоры).

Жанкент қалашығы

Сырдарияның төменгі ағысындағы Оғыз тайпаларының ең атақты әрі ірі қалаларының бірі – Жанкент қалашығы.

Ескерткіш жоспарында тікбұрышты, жалпы аумағы – 325x200 м. Қалашықтың солтүстік-батыс бөлігінде жақсы сақталған цитадель орналасқан. Батыс және шығыс бөліктерінде кірер қақпалар бар. Қорғаныс жүйесі сыртқы қабырғаларындағы жарты шеңберлі шығыңқы мұнаралар түрінде болып келген (Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы, 2011).

Жазба деректерде Жанкент алғаш рет араб тарихшысы Ибн-Рүстемнің еңбегінде аталады. Сондай-ақ араб географы Ибн-Хаукал «Оғыздардың басты қаласы Жанкент болды, оны ирандықтар Нау-Керде, арабтар Әл-Харият, сарматтар Дахи Нау деп атаған» дейді. Бұл қалалар жайлы ортағасырларда өмір сүрген араб ғалымдары Ибн-Хаукаль, Ибн-Русте және ортаазиялық оқымысты Жемал Карши айтып кеткен (Материалы по истории туркмен и Туркмении Т. I, 1939).

1867 ж. П.И. Лерх Императорлық Археологиялық Комиссияның тапсырмасы бойынша Сырдарияның төменгі бойында орналасқан ежелгі қалаларды зерттеу мақсатында Жанкент қаласында болды.

П.И. Лерх Жанкент қаласы жайлы көптеген құнды деректер қалдырды. Оның айтуынша, Жанкент жайлы ең алғаш деректер Шығысханның Хорезмшах хандығын жаулау тарихында келтірілген. 1740 ж. келіп қала қирандыға айналған. Бұл деректерді П.И. Лерх осы жылы Сырдың жағалауын зерттеу мақсатында мұнда жіберілген геодезистер Гладышев пен Муравлиндердің есептерінен алады. Жанкенттегі бір мешіт қирандысынан ол, «хижра санауы бойынша 763 жыл» (1361-62 ж.) деп жазылған құлпытасты тауып, қаланың ХІҮ ғасырда болғандығын, ал табылған теңгелер қала тұрғындарының Алтын Ордамен сауда қарым-қатынасын жасағандығын дәлелдеді. Генерал Лерхтің байқауынша, қала төрт шаршы верст жерді алып жатқан, қала ортасында қорғанмен қоршалған цитадель орналасқан. Тұрғындар каналдар көмегімен келтірілген Сырдария өзені суынан пайдаланған, ғимараттар күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Қала қирандыларын зерттеп шығып, қаланың шабуыл

нәтижесінде емес, бәлкім қаланы тұрғындардың тастап, басқа жерлерге кетуіне байланысты және уақыт өте атмосфераның әсерінен бұзылған болса керек деген тұжырым жасайды. Жинақталған материалдар негізінде П.И. Лерх қала халқы кешенді шарушылықпен – жер өңдеумен, мал шаруашылығымен және балық аулаумен айналысқандығын, Хорезммен мәдени шаруашылық тығыз байланыста болғандығы және қалашықтың оғыздарға тиесілі екендігін айтты. П.И. Лерхті Жанкенттен басқа 1219 ж. Шыңғысхан шабуылына ұшыраған басқа да қалалар тарихы қызықтырды (Лыкошин Н.С., 1896).

1867-1870 жж. аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде белгілі суретші В.В. Верещагин болды. Сонымен қатар, ол Жанкент қаласында П.И. Лерх бастаған археологиялық қазба жұмысын жалғастырып, қазба барысында ыдыс сынықтарын, терракоталық бұйымдар мен рельефтік (бедерлік) жазу сынығын тапты. Қаланың жойылуы жайлы жергілікті тұрғындардан естіген аңыздарын жазды. В.В. Верещагиннің осы өңірден жинақтаған археологиялық жәдігерлері 1869 ж. Петербург қаласында ашылған арнайы көрмеге қойылды (Бахтыбаев М., 2008).

Алдын ала анықтау жұмыстары С.П. Толстовтың жетекшілігімен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясымен 1946 ж. жүргізілді. Қалашықтың топографиялық жоспары түсірілді, материалдар жинақталды. Осы алынған материалдар бойынша қалашық тұрғындарының егіншілік-көшпенді-балық аулау комплексті шаруашылығы туралы, Хорезммен мәдени шаруашылықты тығыз байланыстары туралы және қалашықтың оғыздарға жататыны туралы ой пікір айтылған.

Ежелгі қалашықтың зерттелуінде жаңа кезең 2005 ж. БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтымен, РҒА Этнология және антропология институтымен және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетімен үш жақты келісім бойынша басталды. Сол жылы Цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігіне №2 қазбаға жүргізілген зерттеу жұмыстары 2013 жылға дейін біршама үзілістермен 8 жыл бойы жүргізілді (Аржанцева И.А., 2014).

2006 жылғы қазба-зерттеу жұмыстары қалашықтың шығыс бөлігіндегі тұрғын үй кешенінде жүргізілген.

2012 жылы Жанкент қалашығы туралы мол мағлұмат берген солтүстік бекініс қабырғасына үлкен қима салынады. Қазба жұмыстары барысында сәулет құрылыстарының элементтері бар

ескерткіштерді қазу кезінде пайдаланылатын далалық археологиялық зерттеулердің кешенді әдістері қолданылды.

2016 жылғы қазба-жұмыстары 1-нысанда, яғни, 2006 жылы бастау алған тұрғын үй кешенінде көлемі 6x24 м ауданы 144 ш.м болатын қазбамен жалғастырылып, 1-Қазбаның жалпы ауданы 800 ш.м құрады. 1-нысанның жалпы жоспарында тұрғын үй-жайлардың тұрақты құрылысының белгілері анықталды. Жыл сайынғы сызбаларды салыстыру кезінде үлкен көп пәтерлі тұрғын үйдің жоспары мен үйді қоршаған әртүрлі көшелер бейнеленеді.

2015 жылдан бері Облыс әкімі басшылығымен жұмыс жасайтын Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұраларын қорғау және пайдалану жөніндегі ғылыми-әдістемелік кеңесі жанындағы далалық көшпелі комиссия мүшелері қам кесектен тұрғызылған кешен төменде көрсетілген салдар әсерінен зардап шеккендігін айтады:

- Шикі кесектен салынған нысанға қар, жаңбырдың тікелей әсері;

- Қар, жаңбыр суларының нысан ішіне кіріп, жиналуы;

- Ондағы сулардың ылғалданып, қатуы;

- Ескерткіш айналасындағы жер асты суларының жоғары деңгейде болуы;

- Өсімдіктердің өсуі;

- Адамдардың, үй жануарларының әсері.

Көрсетілген мәселелерді шешу мақсатында тәжірибелік ауқымда сыналған бірқатар шаралар ұсынылды. Олар

- Дренаж (арық, құбыр арқылы суды ағызып, жерді құрғату);

- Өсімдіктерді тазалау және жою;

- Тегіс емес жерлер мен шұңқырларды көміп, бетін тегістеу;

- Жаңбыр, қар суларының ағуын қамтамасыз ету;

- Негізгі қабырғаларын қайта қалпына келтіру;

- Қабырғалардың жоғалған бөліктерін қалпына келтіру және оларды сылау.

2018 жылы №1 қазбадағы екі бөлмеден тұратын үш үй-жайдың ішкі құрылыстары қалпына келтіріліп, консервация жұмыстары жүргізілді.

Қайта қалпына келтіру және консервация жұмыстарын жүргізу әдістері

Жанкент қалашығында қайта қалпына келтіру және консервация жұмыстарын жүргізу төмендегідей пунктерден тұрды:

- Ескерткішті қарап шығу;
- Жұмысшыларды, жабдықтар мен құрылыс материалдарын арттыруға қатысты шұғыл шараларды шешу және дайындау;
- Құлау қаупі бар құрылыстарды, аймақтарды таңдау;
- Жергілікті құрылыс материалдарының көздерін анықтау;
- Саман, сылақ, майда топырақ секілді құрылыс материалдарын пайдалану;
- бірінші кезекте №1 қазбаның үстін қаңқалы ағаш қалқан мен жабу шараларын іске асыру;
- Бұзылу процестерін тоқтату бойынша бірқатар шұғыл жұмыстарды жүргізу қажеттігі туындайды.

2018 жылы Консервация жұмыстары 2005-2006 жылдары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Жанкент археологиялық экспедициясының археологиялық қазбалар нәтижесінде ашылған тұрғын үй-жайлардың № 1, 2 және 3 бөлмелерінде

жүргізілді. Мамыр айында тұрғын үй-жайлар өсімдіктерден тазартылып, 2005-2006 жылдары қазба жұмыстарынан кейін пленкамен жабылған шикі кесектен қаланған қабырғалары аршылды. Тазарту жұмыстары барысында қабырғаларға жабылған полиэтилен пленкасы уақыт өте келе жер бетінде жиналып қалған жауын-шашын суынан ылғалданып қабырғаларға зиян келтіріп, бүлініп, қирағаны анықталды. Бұл өңір үшін жауын-шашын көктемгі-күзгі уақыттарда, яғни температураның жылдам ауытқуы болған кезеңге тән. Температураның күрт өзгеруі шикі кірпіштен қаланған қабырғаларда жарық, сызаттың пайда болып бүлінуіне, деформацияға түсуіне әкеліп соғады. Археологиялық тазалаудан соң тұрғын үй-жай қабырғалары бойымен топырақ тегістеліп төселді. Келесі әрекеттер ескерткіштерді атмосфералық әсерлерден қорғау мақсатында ағаш қаркастан тұрғызылып, үсті метал жабындымен жабылған құрылысты жүргізуге бағытталды (3-сурет).

3-сурет

Құрылыс аумағы, яғни қаркасты жабынды 168 шаршы метр аумақты құрады. Тұрғын үй-жайларды консервациялаудың басым міндеті сыртқы қабырғаларын қорғау және сәулет келбетін қалпына келтіру болып табылады. Қабырға сыртын шикі кесектермен өріп, бетін саманмен сылақтау шешімі қабылданды. Шикі кірпіштердің сапалы қалануын қамтамасыз ету үшін саз-құмды ерітінді лай қолданылды.

Қабырғалар екі-үш қатарға көтерілді. Консервациялау барысында тұрғын үй-жайлардағы ошақтар қалпына келтірілді, қазіргі уақытта тазалаудан кейін олар тек № 3 үй-жайда ғана сақталса, басқа екі үй-жайда олардың орны сақталған. 2005-2006 жылдардағы қазбалар барысында анықталған ошақтар шаршы пішіндес әртүрлі көлемде болған. Үй-жайдың кіре беріс бөлігіне орналасқан ошақ жанында қарама-

қарсы жаққа қараған қой басы түріндегі тұғырғы орнатылған. Тұрғын үй-жайлардың тарихи-сәулет келбетін толық бейнелеп, ашу

және қалпына келтіру үшін, жылыту ошақтары мен қой басы түріндегі тұғырғылар қалпына келтірілді (4-сурет).

4-сурет

Қой басы түріндегі тұғырғының көшірмесін жасау үшін Қызылорда облысы Қармақшы ауданындағы Қорқыт Ата мемориалдық музей кешенінде сақтаулы тұрған түпнұсқа тұғырғы алынды. Цемент-құмды лаймен 3 дана көшірмесі жасалды. Қайта қалпына келтіру жұмыстарын Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Археология және этнография» ғылыми зерттеу орталығының ғылыми қызметкері А. Назаров жүргізді (Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мемлекеттік мекеме қоры).

Сонымен, болашақта Жанкент қалашығында қайта қалпына келтіру, консервация жұмыстарын одан әрі кешенді түрде жалғастыру, ескерткіш туристік орталық қана емес, сонымен қатар Қызылорда облысы үшін қолайлы болатын мүмкіндігі мол инвестициялардың бірі болары анық.

Қорытынды

РФ «Томская писаница» музей-қорығының негізін салушы академик А.И. Мартынов археология ескерткішін музейфикациялауда ескерткіштің ғылымда және қоғамда алар орны

маңызды екендігін айтады. Соның ішінде, коммуникация (ескерткішке барар жол, жарық, су т.б.), сақталу деңгейі, жақын елді мекеннің болуымен қатар халықтың келуі маңызды деп санайды.

Археологиялық мұраларды музейфикациялау негізінен туризм саласын дамытып, археологиялық нысандарды жаңа қырынан түрлендіріп қазіргі қоғамға сай пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда археология ескерткішін пайдалану тек қазба зерттеу барысында ғана емес, білім беру, мәдени және туризмді дамыту мақсатында да қолдануға болатындығын түсіндіреді (Мартынов А.И., 2010).

Осы деректер негізінде болашақта Сығанақ, Жанкент қалашықтарын музейлендіру туристік орталық қана емес, студенттер мен оқушылардың оқу процестеріндегі тақырыпқа сай әдістемелік сабақтарды ескерткіш басында ұйымдастыру, ғылыми-тәжірибеден өтетін орын болуына зор үлесін тигізбек. Ал, бұл орындар ортағасырлық қалалардың қорғаныс жүйесі, архитектурасы, технологиясы, көшелердің құрылымы жөніндегі дерек көзі бола алады. Олай болса, қазақ жерінде қалыптасқан мәдениеттердің гүлденуіне үлес қосқан бұл

ескерткіштер ашық аспан астындағы музейге айналса, ескерткіштердің тарихи бейнелері қалпына келтіріледі, тарихи-мәдени нысан мен

халық арасындағы байланыс күшейеді. Сонымен қатар еліміз туралы ғылыми-тарихи білім көкжиегі кеңейе түспек.

Әдебиеттер

- «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz/>. (06.04.2019)
- Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары (2017). Астана: Foliant
- Махмұт Қашқари. (1993) Түбі бір түркі тілі. Алматы.
- Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. (1976) Михман-наме-ий Бухара (записки Бухарского гостя). Москва: Наука.
- Жолдасбаев С.Ж. (2010) Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII): көмекші оқу құралы. Түркістан: Тұран.
- Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мурғабаяев С.С. (2016) Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран.
- Қазқайтажаңғырту Республикалық Мемлекеттік Кәсіпорны Ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының қоры (8.04.2018).
- «Қызылорда облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің ресми интернет ресурсы.
- Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. (2011). Қызылорда облысы. Алматы: Аруна.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении Т. I, (1939). Москва-Ленинград.
- Лыкошин Н.С. (1896) Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент.
- Бахтыбаев М.М. (2008) Оңтүстік Қазақстан өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштерінің 1865-1895 жылдардағы зерттелу тарихынан //Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. №1 (63). Түркістан: Тұран.
- Аржанцева И.А. (2014) Археологическое исследование городища Джанкент // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.) Алматы: Арыс.
- Мартынов А.И. (2010) Современные проблемы музеефикации памятников археологического наследия //Вестник АлтГПА: музееведение и сохранение историко-культурного наследия. Москва.
- Қызылорда облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің қоры (09.04.2019).

References

- Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan. <http://adilet.zan.kz/>. [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan]. (06.04.2019)
- Regionalnye sakralnye obekty Kazahstana (2017). [Regional sacred objects of Kazakhstan]. Astana: Foliant.
- Makhmud Kashkari. (1993). Odin tyurkski yazik. Almaty.
- Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. (1976) Mihman-name-i Buhara (zapiski Buharskogo gostia). Moskva: Nauka.
- Zholdasbaev S (2010) srednekovie gorod Syganak (X-XVIII). Vspomogatelnoe uchebnoe posobie. Turkestan: Turan.
- Zholdasbaev S.Z., Zhetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S. (2016) Syganak zhadigerleri. [Syganak Exhibits]. Turkistan: Turan.
- Fond nauchno-issledovatel'skogo i proektnogo filiala Respublikanskogo gosudarstvennogo predpriatia «Kazrestavracia» (8.04.2018).
- Oficialnyi internet resurs kommunalnogo gosudarstvennogo uchrezhdeniya «po ohrane pamiatnikov istorii i kultury Kyzylordinskoy oblasti upravleniya kultury, arhivov i dokumentatsii Kyzylordinskoy oblasti». <http://kyzylorda-pamyatniki.kz/>.... (05.04.2019).
- Svod pamjatnikov istorii i kultury Respubliki Kazahstan. Kyzylordinskaja oblast. (2007). [Set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region] Almaty: Aruna.
- Materialy po istorii turkmen i Turkmeni T. I, (1939). Moskva-Leningrad.
- Lykoshin N.S. (1896) Ocherk arheologicheskikh izyskani v Turkestanskom krae do uchrezhdeniya Turkestanskogo kruzha ljubitelei arheologii. Tashkent.
- Bakhtybayev M.M. (2008) Iz istorii pamyatnikov istorii i kultury Yuzhno-Kazahstanskoy oblasti v 1865-1895 gg. // Vestnik IKTU im. Akhmeta Yassavi. Seriya obshchestvennykh nauk. Turkestan: Turan, № 1 (63).
- Arzhanceva I.A, (2014) Arheologicheskoe issledovanie gorodisha Dzhankent // Kompleksnye issledovania gorodisha Dzhankent (raboty 2011-2014 gg.) Almaty: Arys.
- Martynov A.I, (2010) Sovremennyye problemy muzeifikatsii pamiatnikov arheologicheskogo nasledia // Vestnik AltGPA: muzeevvedenie i sohranenie istoriko-kulturnogo nasledia. Moskva.
- Kyzylordinskiy oblastnoy obshchestvennyy fond okhrany pamyatnikov istorii i kultury Kyzylordinskogo oblastnogo upravleniya kultury, arhivov i dokumentatsii (09.04.2019).